

ugrai.janos_232_24

UGRAI JÁNOS

**A „PROTESTÁNS ARANYSZABADSÁG”
HASZNA ÉS ÁRA**

**A tiszáninneri református kultúrrégió és az iskolázás
1781 és 1860 között**

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Tiszaújváros, 2024.

I. A tárgyalt probléma és tudománytörténeti előzményei

A „protestáns aranszabadság” – mint egy történeti probléma kiindulópontja

A Kárpát-medencében és Erdélyben a 16-18. század folyamán egészen sajátos, Európa-szerte egyedülálló felekezeti viszonyok rögzültek. Nemcsak a multikonfesszionalitás ténye és mértéke volt kivételes, hanem a vallási–egyházi sokszínűség földrajzi tagolódása is: települések, kisebb és nagyobb térségek egész sorában éltek három vagy annál is több felekezethez, egyházhoz tartozó hívek. Ily módon az ország legtöbb régiójában nem beszélhetünk sem egy-egy térséget teljesen meghatározó egyházzal, sem pedig a kisebbséget alkotó gyülekezetek zárvány-, netán szektaszerű elkülönüléséről. Ez alig túlbecsülhető, nehezen számba vehető következményekkel járt az élet minden területén. Amilyen nagy mértékben befolyásolták a vallási viszonyok a török kor utáni újjászervezést és a Magyar Királyság Habsburg Monarchiában betöltött pozícióját, ugyanúgy meghatározó nyomot hagytak a magyar társadalom rétegződésén, az oktatási intézményhálózat párhuzamosságán, s az emberek mentalitásán, a közösségek egymáshoz való viszonyán egyaránt.

Ezt a párját ritkító helyzetet mintegy tetézte II. József türelmi rendelete, majd az azt a rendi országgyűlés által is szentesített 1791:26. tc. A magyarországi protestánsok vallási és tanügyi autonómiáját biztosító rendelet és törvény zárta le a térségben hosszan elhúzódó reformációs–rekatolizációs küzdelmeket. Bár legitimációjuk eltérő jellegű és presztízssű volt, e két jogszabály révén az evangélikusok és a reformátusok (együttesen mintegy 2,5-3 millió ember) történetileg egyedülálló pozícióba kerültek, amelyet a „protestáns aranszabadság” kifejezéssel határozzunk meg.

Ennek lényege, hogy a földrajzilag kiterjedt, népes, valódi tömegbázissal, önálló történeti és kulturális hagyományokkal, intézményrendszerrel, saját elittel rendelkező két vezető protestáns felekezet két-három emberöltőnyi idő erejéig szinte teljes körű autonómia birtokába jutott. Az evangélikus és a református közösségek így a 19. század közepéig egyszerre szembesülhettek a csaknem korlátlan – bár sosem teljes, s a valóságban időnként csorbuló – öngazgatás lehetőségével, s ehhez kapcsolódóan az önfinanszírozás terhével, felelősségével. Ezt a ritka lehetőséget a hol erősebb, hol visszafogottabb rekatolizációs nyomás alól felszabaduló protestánsok, történeti tradícióikhoz visszanyúlva, egyházkerületi szinten látták a leginkább kihasználhatónak. A katolikus egyház centralizált, felülről építkező szisztémájával szemben alulról szerveződő, decentralizált protestáns egyházak a 19. század utolsó harmadáig formálisan nem is építették ki az országos központi intézményü-

ket. Bár a 19. század első felében az evangélikusok látványosan tovább jutottak az egyházon belüli koordináció megszervezésében, mint a reformátusok, mindkét nagy felekezetre érvényes a tétel, hogy sok tekintetben egyházkerületenként vagy kultúrrégióként külön utakon jártak. Ez magától értetődően meghiúsította az 1840-es évek protestáns uniót célzó törekvéseit is.

A „protestáns aranszabadság” tehát nem pusztán a központi hatalommal való viszonyt, hanem a laza függésen túl a protestáns felekezetek egymás közötti, s saját egyházon belüli alacsony kooperációs–koordinációs szintjét is leíró fogalom. Ez magyarázza az értekezés időhatárait: miközben 1781 (a türelmi rendelet kiemelkedő jelentősége révén) vélhetően kevés vitára ad okot, záródátumnak 1860-at tekintjük.

Értelmezésünkben a „protestáns aranszabadságnak” ugyanis nem a vallási és tanügyi autonómiát ért újabb nagy erejű központi, külső fenyegetés (a szabadságharc utáni neoabszolutista intézkedések, s ezen belül az iskolákat szabályozó Entwurf) vetett véget. Ekkor ugyanis a magyarországi protestáns egyházi vezetők a régi célok érdekében a régi eljárásokat alkalmazták: a „protestáns aranszabadság” megvédésének vagy visszaállításának jegyében a megszokott egyházkerületi szintű belső autonómia mechanizmusai szerint, egymással esetlegesen kooperálva jártak el. Tehát hiba került komoly veszélybe az önrendelkezésük, paradigmátikus fordulatra nem szánták magukat. Ez a protestáns pátens kiadása körül, s a végül sikerrel megvívott pátensharc idején változott meg végérvényesen. A pátensharc idejére körvonalazódtak a belső koordináció szervezeti és kulturális feltételei. Az egyházkerületek felekezeten belüli és a két felekezet egymás közötti érdekegyeztetése immár más dimenzióban érvényesült, s a belső autonómia korábbi szintje már nem is állt vissza.

A pátensharc sikere hiába nyitott elvileg utat a protestánsoknak az 1848 előtti stratégiák felújításához, erre nem került sor. Helyét átvette a folyamattossá váló és intézményesülő, egyházi–felekezeti szintű érdek-összehangolás, s az 1860-as években az államtól való teljes izolációra törekvést felváltotta az állammal való rendezett szereposztásra való igyekezet. Ez pedig immár nem megátolta a nyílt politikai, kormányzati szerepvállalást. Hogy az Entwurf és a protestáns pátens után nem az folytatódott, mint ami 1849-ben megszakadt, azt elsőként egy oktatástörténeti fejlemény tükrözte: az 1850-es évek végén a reformátusok és az evangélikusok is nagy lépést tettek tanítóképzésük összehangolásának és elkülönített megszervezésének irányába – s így végső soron a partikulahálózat és az évszázados gyökerekkel rendelkező, sajátos anyaiskolai funkciókat betöltő kollégium lebontása felé.

Az értekezés legfőbb kérdései

Ebből a különös, pártját ritkító történelmi helyzetből származik a legfontosabb kérdés: miként tudták javukra fordítani ezt a széles körű autonómiát a fokozódó modernizációs–szekularizációs nyomás idején? A körülmények és az eredmények alapos mérlegelését követően milyen egyenleget mutat ez a nyolc évtized – a „protestáns arany szabadságnak” a haszna vagy az ára volt nagyobb? Tágabb értelemben, a vizsgált időszakról és közösségektől akár elvonatkoztatva is érvényesnek tűnik a felvetés: az egyébként is nagy jelentőségű, komplex társadalmi–kulturális mozgások idején hol húzódnak az egymással napi szinten kölcsönhatásban élő közösségek életében a hatékonyan kiaknázható autonómiák határai?

Ezekre az átfogó kérdésekre egy alapvetően szűk keresztmetszetű, de a vizsgált probléma sok-sok oldalát megvilágító, mélyfúrás-jellegű vizsgálatral igyekeztünk válaszokat keresni. Egy nyolc évtizedes időszakban elemeztük a Tiszáninnen Református Egyházkerület – pontosabban a tiszáninnen református kultúrrégió – viszonyának alakulását iskolához, iskolázáshoz, oktatási modernizációs törekvésekhez és pedagógiai reformgondolatokhoz.

Az oktatás tágan értelmezett problématerülete kézenfekvő választásnak tűnt. Az iskola ugyanis különösen kiváló interdiszciplináris terepet biztosít a történeti kutatóknak. Hiszen az iskolázással kapcsolatos elképzelések, s azok megvalósult elemei alkalmasak a társadalmi elit – s közvetve az egész társadalom – gondolkodásának, valamint a társadalom működési elveinek és gyakorlatának rekonstruálására. Az iskola–nevelés–oktatás kivételes egyidejűséggel kötődött és kötődik máig szorosan a tudományokhoz, a legfőbb társadalomszervező szereplőkhöz (arisztokrácia, egyház, polgárság, állam, „köznép”–egyszerű állampolgárok), valamint a mindennapi élet rutinjához és elvárásaihoz egyaránt. Ezeknek az önmagukban is összetett hatásmechanizmusoknak a közös halmazában olyan izgalmas, dinamikus jelenségek tapinthatók ki, amelyek a sokkal homogénebb értékrendszerrel bíró, sokkal inkább egy célnak megfelelő, vagy kevesebb funkciót betöltő intézmények és alrendszerek esetében kevesebb értelmezési lehetőséget kínálnak. Ráadásul az iskola az egyik legszisztematikusabban és legkiterjedtebben dokumentált, az írásbeliséget a legsokrétűbben alkalmazó intézménytípus a korabeli társadalmakban.

Nem utolsósorban pedig az iskola és a pedagógia a felvilágosodás hatására mindinkább az érdeklődés homlokterébe került Európában és Magyarországon egyaránt. A vizsgált periódus egyúttal a megszülető, majd fokozatosan teret nyerő, de igencsak akadozva megvalósuló állami (uralkodói) oktatáspolitikai történetének első intenzívebb szakasza.

Mindezeknek megfelelően részletező kérdéseinket három nagy csoportba soroltuk. A Gyarapodás – modernizáció – térvesztés című, egyházi intézménytörténeti megközelítésű rész fejezeteiben azt vizsgáltuk, hogy a tiszáninneri kultúrrégió kiemelt intézménye, a sárospataki kollégium pozíciója mennyire volt szilárd a kultúrrégió belül és azon túl, s e pozíció milyen mértékben és irányban változott az egyházkerület bürokratizálódásának és a kultúrrégió alsóbb fokú iskolázásának kiépülése nyomán. Miként alakult a kollégium anyagi–financiális háttere, bel- és külföldi kapcsolatrendszere – ezek a folyamatok és jellemzők segítették-e a kollégium és a kultúrrégió megkapaszkodását a modernizációs kihívások felerősödésekor?

A Lépestartás – úttörés – távolságtartás című, pedagógiatörténeti részben a kultúrrégió szellemi elitjének (leginkább, de nem kizárólag a kollégiumi professzorok) korabeli eszméi áramlatokhoz, szellemi irányzatokhoz és vívmányokhoz fűződő viszonyát elemeztük. Arra kerestük a választ, hogy mely ügyekben, témákban igyekezett a térségi református közösség megfelelni kora kihívásainak, s melyekben járt kiemelkedő sikerrel. Illetve ezzel ellenében: milyen kérdések voltak azok, amelyekben a tartózkodás, a fontolva haladás, vagy egyenesen az ellenkezés, ellenállás stratégiáját alkalmazták. Kíváncsiak vagyunk arra, hogy mik húzódtak meg e döntések hátterében: milyen értékekből és érdekekből vezethetők le, s hogy ezek az alkalmazkodási stratégiák mennyire voltak egyértelműek, egyöntetűek a kortársak körében. Milyen viták alakultak, s azok miként, milyen szempontokat mérlegelve jutottak nyugvópontra?

Végül a Szolgálat, hivatás és karrier című, társadalomtörténeti részben a tanárok, tanítók és lelkészek tanulmányait, iskolázásuk jellemzőit, pályakezdésük körülményeit tártuk fel. Személyekre és személyek csoportjaira fókuszáltunk, s különböző módszerek segítségével világítottuk meg a tanulmányi pályák és az eredményes elhelyezkedés, a hivatásban az előrelépés csoport-sajátos és egyéni jellemzőit. Vizsgáltuk továbbá, hogy milyen feltételek teljesülése és milyen intézményes mechanizmusok együttes állása volt szükséges ahhoz, hogy személyesen éppen ők legyenek meghatározó szereplői koruk északkelet-magyarországi református gyülekezeteinek, lokális és regionális szellemi és hitéletének.

E fenti, a társadalom megismeréséhez segítő történeti kérdéseken kívül két olyan dilemmával is folyton szembesültünk, amely a tudományos megismerést érinti – s csak úgy készülhetett el az értekezés, hogy ezekre kidolgozunk valamilyen összetettebb választ. Az egyik ilyen probléma egy hagyományos műfaj presztízsét, tudományos értékét, végső soron: megújítását jelenti. Bár az értekezés hangsúlyozottan nem egyetlen intézmény életére fókuszál, a vizsgált kultúrrégió és korszak közös – és egyébként elég sajá-

tos – jellemzője, hogy a sárospataki kollégium messze kiemelkedő szerepet játszott a térségi reformátusok formalizált világában. És jöllehet az értekezés egyik fő eredménye épp az, ahogyan bemutatja, amint ez a minden más intézményt háttérbe szorító szerep néhány évtized alatt szétmállik, óhatatlanul beleütköztünk az intézménytörténet vagy iskolatörténet, mint évszázados tradíciókkal rendelkező, de nagyon megkopott tudományos presztízsű műfaj megújításának a problémájába. Lehet-e a 21. század derekán *még mindig* iskolatörténetet írni? S ha igen, akkor milyen feltételeket kell teljesítenie ahhoz, hogy ne essen a szerző a leegyszerűsítésből, aránytévesztésből, helyi viszonyok mitizálásából fakadó, megszokott hibákba?

A műfajmegújítás feladatán túl még egy szempont bukkant elő visszatérően. Talán nem kizárólag a szerző egyéni szakmai identitásának a tisztázását szolgálja a kérdés: a pedagógia- vagy neveléstörténet a diszciplináris besorolás szerint hazánkban (is) a neveléstudomány része. Ám ahogyan lépünk vissza az időben, s távolodunk napjainktól vagy a közelmúlttól, úgy válnak egyre inkább dominánssá az iskolázás történetének vizsgálatában a történeti kérdések, módszerek, források. Hol van tehát a helye egy kétszáz évvel ezelőtti viszonyokat sokrétűen vizsgáló oktatás- és neveléstörténeti értekezésnek? Melyik diszciplína képviselőitől várható értékesebb érdeklődés? És mit lehet mégis adaptálni a másik tudományág nézeteiből, szempontjaiból? Egy szisztematikus vizsgálattal mi érhető el a szakmai közbeszédben oly sokszor hangoztatott inter- vagy multidiszciplinaritás kapcsán?

II. Tudományterületi előzmények

Egyház – társadalom – oktatás (iskola) háromszögében elhelyezhető értekezésünk egyes csúcsaihoz kapcsolódóan természetesen áttekinthetetlenül gazdag szakirodalmi termésből válogathatunk akár magyar nyelven is. Az iskola kiemelkedő társadalmi jelentőségének, valamint széles körű és sokrétű dokumentumtermelő működési módjának köszönhetően rengeteg különböző felfogású, iskola-, oktatás- vagy neveléstörténeti fókuszú feldolgozás áll rendelkezésre. Részint épp ez a bőség az, ami az iskolatörténet (mint intézménytörténet) műfaji megújítását szükségessé teszi. Ebben a legnagyobb hatást a gondolkodásunkra egy másik nagy tradíciójú – és a nemzeti kultúrához szintén ezer szállal kötődő – történeti műfaj, az írói biográfia szisztematikus újragondolását teljesítő Szilágyi Márton gyakorolta.¹ A Csokonai életpályájának újszerű, összetett elemzését nyújtó akadémiai doktori értekezés társadalomtörténeti értelmezési keretbe helyezte a költőt, annak életpályáját, mun-

¹ Szilágyi M.: A költő, 2014.

kásságát és hatástörténetét, s ez az eljárás alkalmasnak bizonyult arra, hogy a monográfia elkerülje az egyetlen egyénre koncentrációból fakadó arány- és értéktévesztő hibákat.

Az eljárás kivitelezhetőnek tűnt egy iskola (és a hozzákapcsolódó intézmények) esetében is. Annál is inkább, mivel nem kellett teljesen járatlan útra tévednünk – jóllehet a végül elvégzett munkához hasonlóan komplex kutatást nem ismerünk.² A hazai nem túl nagy számú példák közül Donáth Péter közel 30 éve megjelent monográfiáját találtuk a leginkább példaértékűnek. A Trianon utáni Magyarországon sokáig marginális probléma, a német nemzetiségi tanítóképzés megszervezése látszólag egyetlen intézmény megalapításának elhúzódó története – valójában azonban a szerző ennek apropóján az egyre inkább a német orientáció felé sodródó magyar bel- és külpolitikát, s a magyar szellemi közélet átalakulását is bemutatja. Így pedig a szűk keresztmetszetű iskola- vagy intézménytörténet már ebben a kötetben kitágul általánosabb és újszerű korleírassá.

A nemzetközi szakirodalom is kínál egy-két kiemelkedően hasznos mintát. A wolfenbütteli evangélikus gimnázium 450. évfordulójára készült kötet egyik nagy tanulmányában újra és újra visszaköszönnek a pedagógia- és oktatástörténeti, továbbá város- és reformációtörténeti aspektusok. A szerző színvonalas áttekintését adja például a városban nagy hatást kifejtő filantropizmusnak, illetve az azt kritizáló nevelési elméleteknek, miközben a tantervi, oktatásirányítási–tanügyigazgatási kontextussal sem marad adós. Ehhez pedig szervesen kapcsolódnak a város és a tartomány gazdasági, társadalmi jellemzőit, illetve az egyházi–vallási fejleményeket tárgyaló részek. Johannes Tütken munkája eredményesen felel tehát meg az iskolatörténet-írás kétős (pedagógiai–elméleti és társadalmi–gyakorlati jellegű) kötődéssel, illetve lépték- és dimenzióváltással kapcsolatos feladatainak.³

Szintén megtermékenyítőleg hatott gondolkodásunkra a svájci Stapfer-Enquête projekt (2009-2015). A program az 1799. évi svájci iskolázás átfogó rekonstruálására különösen alkalmas forráscsoport kiadására és elemzésére vállalkozott. Az első svájci oktatási miniszter, Philipp Albert Stapfer által elrendelt körkérdésekre adott válaszokból mintegy 2500 iskola mindennapjaira lehet részletesen, adatokkal alátámasztott módon következtetni. A számos kötetet, forráskiadványt publikáló kutatócsoport történész, néprajzkutató, valamint neveléstörténészek együttműködésére épült. S bár az elemzett kérdőívek leginkább az alsófokú iskolai oktatás szocioökonómiai elemzésére

2 A neveléstörténet-írás imponálón sokféle irányban tett innovatív lépéseket az elmúlt évtizedekben – az intézménytörténet azonban nem feltétlenül tartozik ezek közé.

3 Tütken, J.: Glaubenslehre, 1993.

alkalmasak, a multidiszciplinaritás jegyében a projekt sikerrel hasznosította a forrásokat más irányokban is (írásoktatás pedagógiája, Pestalozzi és a tanítók viszonya, az oktatás és az emberi jogokról szóló nézetek kapcsolata stb.).⁴

Az iskolázás, oktatás történetével foglalkozó kutatásokban a korábbi intézménytörténeti jellemzőkre, illetve makroszinten az oktatási törvényhozásra, oktatáspolitikai tendenciákra koncentráló vizsgálatokat Nyugat-Európában az 1960-70-es évektől, hazánkban inkább csak az 1990-es évektől egészítette ki programszerűen egy másik szemléletmód. Ennek a paradigmaváltásnak köszönhetően az érdeklődés homlokterébe került a nagy tömegű adatok, a kvantifikálható források felkutatása, feldolgozása és értelmezése. Az ebből fakadó kérdések előbb intézményi, majd egyre inkább mezo- és makroszinten is az oktatásban való részvétel számszerűen megragadható jellemzőire koncentráltak: hányan, honnan, milyen társadalmi rétegből, mennyi ideig és milyen bánásmódban tanulva jártak iskolába. Szerencsés esetben mindez kiegészült a lokális társadalmat leíró, nem iskolai adatsorokkal is, amelynek köszönhetően az iskola és az adott település (körzet) társadalmi összetétele közötti különbségek körvonalazódtak.⁵ Illetve újabb lépésként megkezdődött a hasonló adatsorok rendszerszerű, társadalmi méretekben zajló gyűjtése és elemzése.⁶

Ez az egyre izmosabb kutatói irányzat tekintélyes követőkre talált Magyarországon is. Sasfi Csaba programadó jelentőséget tulajdonít Tímár Lajosnak, aki a Hajnal István Kör egyik korai konferenciáján először tette módszeres vizsgálat tárgyává hazánkban a középfokú iskolázás és a társadalmi mobilitás közötti összefüggéseket.⁷ A Hajnal Kör aztán két nagy konferenciáját is az oktatás társadalomtörténeti jelentőségének szentelte, valamint a Körhöz ezer szállal kötődő Korall című folyóirat két tematikus lapszáma, s a Zsombékok című monumentális tanulmánykötet is e köré szerveződött.⁸ A fenti kezdeményezések fölött szervezőként–szerkesztőként bábáskodott Sasfi Csaba, aki írásai jogán is a kutatási ág megkerülhetetlen alakjává vált: 2013-ban kiadott monográfiájában rekonstruálta a 19. század első felének dunántúli katolikus középiskolázását, a gimnazisták és szüleik iskoláztatá-

4 Tröhler, D.: Volksschule, 2014.

5 Az első átfogó munkák – az USA Massachusetts államáról szól: Kaestle, C.–Vinovkis, M.: Education, 1980. Az oxfordi egyetem hallgatóiról és diáktársadalmáról: Stone, L.: The Size, 1974., Stone, L.: Schooling, 1976. Minderről részletesen: Sasfi Cs.: Gimnazisták, 2013. 25.

6 Kitűnő példa a németországi QUAKRI-projekt (Qualifikationskrisen, 1867-1945), amely intézményi szinten hozzáférhető tanulói adatok összesítésével az egész oktatási rendszer és a társadalmi szintű (értelmiségi) munkapiac összefüggéseit kívánta megvilágítani. Titze, H.: Der Akademikercyklus, 1990.

7 Tímár L.: A középfokú, 1991., Tímár L.: A brit, 2009.

8 Kövér Gy.: Zsombékok, 2006., Sasfi Cs: Iskola, 1997., Sasfi Cs. – Ugrai J.: Iskola, 2017. Továbbá ld. még Korall. 2001/3-4. és Korall. 2014/56. számot.

si stratégiáit, egyes kulturális központok, iskolavárosok beiskolázási, illetve vonzáskörzetének alakulását, vagy épp az egyes iskolatípusok valóságban érvényesülő különbségeit.⁹ Figyelme azóta a 19. század végi iskolapiac- és iskolakörzet-határok vizsgálata felé fordult.¹⁰

Ezzel párhuzamosan – szintén közvetlen nyugat-európai példák nyomán – a tanári és tanítói professzionalizáció kérdése is markáns kutatási témává vált Magyarországon.¹¹ Még egy rövid áttekintés során is utalnunk kell továbbá Kovács I. Gábor óriási adathalmazra épülő prozopográfiai vállalkására, s az abból készült tudáselit-történeti kötetekre.¹² Különösen azért, mert a szerzőnek az ezen vizsgálatok alapjául szolgáló tézise a felekezeti–művelődési alakzatról némi átdolgozással és egyháztörténeti jellegű kiegészítésével közvetlen kutatási előzménye értekezésünk protestáns kultúrrégió-tézisének.¹³

A református egyházon belüli kulturális viszonyok térbeli–táji tagolódásának más igen komoly szakirodalmi előzménye is van. E helyen két kutatási programot emelünk ki. Részint Kósa Lászlóét, akinek az életművében egyébként is meghatározó részt tesznek ki az egyház–társadalom–művelődés közös halmazába sorolható tanulmányok, s ráadásul ő, a kevesek egyikeként, döntően a 19. századi reformátusok viszonyai iránt érdeklődött.¹⁴ Két újabb írásában a református, azt követően pedig az evangélikus egyházszerveződés földrajzi tagolódását elemezte.¹⁵

Túlnyomóan a tiszántúli református forrásokhoz kötődik Hegyi Ádám munkássága. Ő előbb a svájci magyar peregrináció kutatójaként lett ismert, majd pedig könyvtörténeti alapon vizsgálja a reformátusok szellemi kölcsönhatásait. Hegyi is egyfajta kultúrrégióként tekint az olvasási szokások vizsgálatakor a reformátusok különböző térségi szerveződéseire, emiatt is kiemelt figyelemmel követjük eredményeit.¹⁶

Az egyházi társadalomtörténetírás két-három évtizedes késéssel építette ki Nyugat-Európában az oktatás-társadalomtörténethez hasonló stabil hídfőal-

9 Főbb tanulmányai: Sasfi Cs.: A nagykanizsai, 1997., Sasfi Cs.: Az oktatás, 2001., Sasfi Cs.: Az oktatás, 2006., Sasfi Cs.: Oktatás, 2017. Monográfiája: Sasfi Cs.: Gimnazisták, 2013.

10 Sasfi Cs.: Középfokú, 2022.

11 Németh A.: A magyar, 2005., Keller M.: A tanárok, 2010., Garai I.: A középiskolai, 2022., Keller, M. – Ugrai, J.: Bildungsreform, 2022.

12 Kovács I.: Diszkrimináció, 2012., Kovács I.: Hit, 2014., Kovács I.: Sárospatak, 2016., Kovács I. – Kende G.: A tudáselit, 2001., Kovács I. – Takács Á.: Az „összeilleszkedés”, 2022.

13 Kovács I.: Felekezeti, 2019.

14 Kósa L.: A gyulai, 1994., Kósa L.: Paraszti, 1998., Kósa L.: Az egyházak, 2011.

15 Kósa L.: A magyar, 2016., Kósa L.: A magyarországi, 2017.

16 Hegyi Á.: A Kárpát-medencéből, 2015., Hegyi Á.: Regionális, 2020.

lásait.¹⁷ Ez a késedelem persze a hazai szakirodalomra is kihat. Sőt úgy tűnik, a hagyományos egyháztörténetírás II. világháború utáni háttérbe szorulásából fakadó restanciák tovább késleltetik ennek a paradigmának a magyarországi megerősödését. Mindenesetre a kérdéskör iránt különösen érdeklődő Julianne Brandt is csupán szerény eredményekről tudott beszámolni.¹⁸ Az utóbbi néhány évben azért kezdenek megjelenni itthon is azok a feldolgozások, amelyek a protestáns Pfarrhaus-jelenség megnyilvánulásairól, az egyházi karrier-építés problémájáról, netán a papság lokális közösségekben betöltött összetett szerepéről szólnak.¹⁹ Ezek – és a hasonló további – munkák azonban még nem jutottak el az elméletalkotás azon fázisába, amelyben a különösen egyedi, világtörténetileg is unikális magyarországi (és erdélyi) konfesszionális helyzettel annak jelentőségéhez mérten foglalkoznának a szerzők.

Források és módszerek

Értekezésünk gerincét háromféle forrásfeltáró és –elemző munka, s azok kombinációja biztosítja. A Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Sárospataki Református Kollégium korabeli dokumentációs sajátosságainak köszönhetően alkalmunk nyílt e két intézmény működését a tárgyalt időszakban szinte teljes körűen nyomon követni és első körben kronologikus alapon rekonstruálni. Az egyházkerület és a kollégium Sárospatakon őrzött iratait ugyanis a 20. század eleji nagy rendezés során nem fondokba sorolta a roppant feladatot vállaló Zsoldos Benő professzor, hanem időrendi logikát alkalmazott, s az így sorba rendezett iratok rövid, egy-kétsoros tartalmi kivonatát háromféleképpen is megadta. Ily módon a fontosabb dokumentumok személy- és helynév, illetve tárgyszó alapján is felkutathatók, az időrendi kézikönyvben pedig Zsoldos minden egyes jelzet alatt található iratot rögzített. Ebből a logikából a levéltárba csak a 20. század folyamán bekerült dokumentumok lógnak ki – ezeket már fondokba szervezték a kései levéltárnokok.

Ez a helyi sajátosság lehetővé tette a vizsgált korszak teljes körű feltérképezését: minden egyházmegyei, egyházkerületi, illetve kollégiumi szintet elérő ügy iratai a látókörünkbe kerültek. A tartalmi kivonatok révén pedig aránylag elfogadható tempóban is tudtunk dolgozni. Az így is közel két évtizedig tartó feltáró munkát a többféle mutatónak köszönhetően korán kombinálni

17 Reinhard, W.: Kirche, 1988., Sperber, J.: Kirchengeschichte, 1992., Julia, D.: Der Priester, 1996., Janz, O.: Kirche, 1997., Kuhlemann, F.: Glaube, 1997., Dietrich, T.: Konfession, 2004. 13-27., Petke, W.: Die Pfarrei, 2006., Dietrich, T.: Klerus, 2007.

18 Brandt, J.: A vallás, 2006., Brandt, J.: A felekezetiiség, 2013.

19 Szász L.: Egy több, 2011., Bárh D.: Alsópapság, 2013., Csepregi Z.: Hálózatoság, 2015., Csepregi Z.: Ároni, 2019., Bárh D.: Papok, 2021., Szász L.: Református, 2021.

lehetett problémacentrikus, esettanulmányokat eredményező vizsgálatokkal. A levéltár struktúrája révén ki lehetett váltani az egyházmegyei és –kerületi jegyzőkönyvek tüzetes átnézését: próbafúrásaink során arra jutottunk, hogy az ún. Zsoldos-anyag szálas iratai jellemzően minden lényegesebb esetről sokkal részletesebben beszámoltak, mint a rövid jegyzőkönyvi bejegyzések.

Az 1781-1860 közötti ún. Zsoldos-anyag teljességre törő (bár persze korántsem teljes) megismeréséből fakadóan szabadon variálható, problémacentrikus vizsgálatokat, résztanulmányokat tudtunk készíteni, s idővel nemcsak egy-egy kulcskérdés történeti feldolgozása előtt nyílt meg az út, de megírhatóvá vált a kollégium és az egyházkerület története is.²⁰ E szisztematikus és sokféle felhasználási lehetőséget felkínáló munkát eleinte szerettük volna összehasonlító alapokra helyezni, de ennek elméleti síkon is jól leírt akadályait korán megtapasztaltuk a gyakorlatban.²¹ Emiatt más protestáns levéltárakban végül csak kiegészítő, célzott kutatásokat, illetve egy-egy témára vagy mintaévre szorítkozó pásztázó próbafúrást végeztünk. Ezek által nyílt lehetőségünk mind a kollégium, mind pedig az egyházkerület múltbéli viszonyainak részint művelődés-, részint pedig társadalomtörténeti fókuszú, a strukturalista felfogáshoz közeli feldolgozására.

Munkánk másik nagy, szintén évtizedes múltra visszanyúló irányát az archontológiai, prozopográfiai, s egy ponton túl mind inkább kollektív biográfiai felhasználásra alkalmas adatok gyűjtése jelenti. Az egyházkerületben egykor szolgált lelkészek (és lelkészjelöltek), tanítók, a sárospataki kollégiumi professzorok és tanárok, s a kultúrrégióval szoros kapcsolatba kerülő reformkori akadémikusok halmazát elkülönítve régóta gyűjtjük személyek születési, tanulmányi és hivatalviselési adatait. Ennek érdekében – a fenti irathalmazon túl – célzott kutatásokat végeztünk az egyházkerületi szintű összesítések (felszentelési jegyzékek, segélyezésre szoruló lelkészek, tanítók; egyéb kimutatások; gyülekezettörténeti feljegyzések stb.), valamint a kiemelkedőbb egyéniségek személyes dokumentumai körében is. Ebben a munkában a tiszánineni egyházi iratok mellett a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárának anyagában is behatóan kutattunk. Eredményeinket a prozopográfiai és kollektív biográfiai kutatásokban megszokott nagyobb adattömegek kvantitatív elemzésében (pl. mobilitásvizsgálat, jellemző életút-minták stb.) hasznosítottuk.

Idesorolható a tanulói névjegyzékekkel, iskolai anyakönyvekkel kapcsolatos kvantitatív kutatómunka. A diáktársadalom létszámára, összetételére vonatkozó kérdéseinket ezeknek az iskolai forrásoknak a tüzetes elemzésé-

20 Vonatkozó írásainkat a tézisfüzet végén tételesen felsoroljuk.

21 Kocka, J.: *Asymmetrical*, 1999., Welskopp, Th.: *Vergleichende*, 2010.

vel válaszolhattuk meg. Új elemként a tanulói névsorokat az iskolai előrehaladás – egyáltalán nem kizárólag szabályos esetekből álló – útvonalainak meghatározására is felhasználtuk, majd pedig ezeket kombináltuk az általunk gyűjtött–összesített, illetve összeállított felszentelési, tanítói, illetve lelkési névjegyzékekkel. Ilyen vizsgálatra nem ismerünk előzetesen rendelkezésre álló szakirodalmi példát.

Végül, a forrásokkal való munkánk harmadik nagy területeként azokat a kvalitatív elemzéseket hangsúlyozzuk, amelyek egy-egy professzor szellemi besorolását, alkotói munkásságának az árnyalt bemutatását szolgálták. Nem egyetlen életpálya mélyre ható bemutatása volt a célunk, s ezúttal nem is párhuzamos életutak kollektív elemzése, hanem elsősorban a szellemi töltekezés és hatásgyakorlás bonyolultabb mechanizmusainak a feltárása – ráadásul személyenként nagyon eltérő súlyú és dokumentáltságú életművek adták ehhez az alapanyagot. Ennek megfelelően sokrétű, differenciált módszertant alkalmaztunk: adott esetben kizárólag az illető munkásságát behatóan és színvonalasan vizsgáló szakirodalom megállapításaira hagyatkoztunk (pl. Erdélyi János, Rozgonyi József, Szentgyörgyi István), máskor széles körű elsődleges forráskutatást és –elemzést végeztünk el (pl. Csengery József, Fáy András, Nyíri István), bizonyos esetekben pedig csupán a szerzők által hivatkozott kútfőket összesítettük, s abból igyekeztünk következtetéseket levonni. Itt említjük azokat a klasszikus neveléstörténeti részvizsgálatainkat is, amelyek a tankönyv- és tantervelemzés forrásaiból és módszereiből építkeztek.

III. Főbb eredményeink

Két terminológiai újításunk közül a „protestáns arany szabadságról” már esett szó. Úgy ítéljük, kellő súlyú és mennyiségű érveléssel támasztható alá, hogy a kifejezés használatának van létjogosultsága. Egy olyan korszakot jelenít ugyanis meg, amelynek sajátos egyházi társadalmi viszonyai párját ritkítók hazánkban és Európában egyaránt, s amelyből nagyon sajátos magatartás és stratégia következett. Ugyanilyen indokoltnak látjuk munkánk végén azt is, hogy egy nagyrészt művelődés- vagy oktatástörténeti témájú elemzésben a felekezeti kultúrrégiót tettük meg a vizsgálat földrajzi értelemben vett tárgyává.

Sárospatak „erőtere”²² ugyanis nem szorítkozott a Tiszáninneni Református Egyházkerület határai közé. Sőt, a korszakban mindinkább érvényesült a pataki kollégium befolyása a Felső-Tisza túlsó partján fekvő szabolcsi, szatmári és beregi gyülekezetek sokaságában. Eközben pedig a tiszáninneni református egyházkerület Sárospataktól távolabb eső területeiről származó

22 Kovács I.: Sárospatak, 2016.

diákok egyre csekélyebb részben – s csak rövidebb ideig – jelentek meg a kollégiumban. Ennek ellenére a kollégium beiskolázási vagy „piackörzete” mégsem tekinthető önálló egységnek, hiszen az intézmény finanszírozási és irányítási, illetve kulturális szempontból is ezer szállal kötődött az egyházkerülethez. Az egyházkerületben végbemenő fejlemények tehát közvetlenül határozták meg a kollégium mindennapjait, amint a kollégium is az egyházkerület szellemi központjaként szolgált – ám a kollégium beiskolázási és befolyási övezete mindinkább függetlenedett az egyházkerület határvonalaitól. A tiszáninneri református kultúrrégiót pedig ennek megfelelően az egyházkerület és a kollégium egyéb szomszédos területekre kinyúló beiskolázási és kibocsátási körzete együttesen alkotta.

A sárospataki kollégium körüli, földrajzi értelemben vett hatásmechanizmusoknak volt még egy hangsúlyos eleme: elemzésünkben részletes összehasonlító adatokkal illusztráltuk, hogy milyen kivételesen kevés helyi diák tanult az iskolában. Szinte elhanyagolható volt a kollégiumnak a helyi iskolázásban betöltött szerepe. Ez pedig tovább erősítette a település és a kollégium építkezési és gazdálkodása között feltárható szétartó folyamatokat. Arról már a beiskolázási adatok alapján sem beszélhetünk, hogy a kollégium a városnak lett volna az iskolája. De a településkép és a lokális gazdasági viszonyok áttekintése után arról is meggyőződhattünk, hogy a város és az attól nagyságrendileg nagyobb kollégium egymáshoz viszonyított fejlődési tempója nem állt harmóniában egymással. Más szóval, némileg leegyszerűsítve: a kollégium szigetszerűen elkülönült környezetétől, helyenként egyenesen idegen testként türemkedett ki a nehézkesen fejlődő Bodrog-parti kisváros tradicionális szövetéből.

Országos összehasonlításban legalább ennyire egyedi az iskola nemesi jellege. Legfeljebb néhány katolikus püspöki papnevelő szeminárium diák-társadalmával mutat hasonlóságot a hazánk egyik legnépesebb intézményének számító sárospataki kollégium. Ha pedig a nemesi származású tanulókhoz hozzászámítjuk az egyházi tisztviselők (lelkészek, tanítók) gyermekeit is, a társadalmi és kulturális reprodukciós igények elsöprő többségével szembesülünk. Adatok és egymásra ható belső intézményi mechanizmusok feltárásának kombinálásával cáfolhatóvá vált a helyi történeti emlékezet szerves részét képező toposz, miszerint a pataki kollégium a szegények iskolája volt. Valójában az intézmény ekkoriban csak ritkán fogadott nincstelen diákokat, s a társadalom alsó lépcsőfokairól való emelkedés, mobilitás biztosításában sem játszott kivételesen eminens szerepet. Sokkal hangsúlyosabb volt a meglévő térségi rendi társadalmi–kulturális elit újratermelésében betöltött jelentősége. Más kérdés persze, hogy ez a térségi rendi elit valóban nem volt túlságosan jómódú.

A helyiek igen alacsony aránya és a térségi református társadalmi elit nagyfokú – majdnem kizárólagos – jelenléte a diáktársadalomban együttesen magyarázható a kollégium mögötti társadalmi–anyagi háttér összetételével. A sárospataki tanintézet mögött történeti okokból ugyanis nem állt egy néhány személyből, családból vagy jól definiálható csoportból álló fenntartó. Ezt a szerepet település-, vallás- és gazdaságföldrajzi okokból Sárospatak, vagy kicsivel tágabb környezete (pl. a Hegyalja, a tokaji borvidék) sem tudta betölteni. Ebben a fenntartóhiányos helyzetben a térségi református hívek összessége lépett a legfőbb, állandó (vagy legalábbis rendszeres) gondoskodó szerepébe.

A helyzetet ugyanakkor bonyolította, s egyúttal a több intézmény egyidejű történeti vizsgálatát indokolja, hogy ezeknek a térségi református híveknek a formális szervezete is épp a türelmi rendelet után esett át radikális változáson. A reformáció kora óta hagyományos egyházmegyei–esperesi szintű szerveződést háttérbe szorította az egyházkerületi–szuperintendensi (püspöki) szintű intézményesülés. Az egyházkerület megerősödése nemcsak az egyházi bürokrácia stabilizálódásával és kiterjedésével járt, hanem egyfelől számottevő és elhúzódó hatásköri konfliktusokkal, tisztázatlanságokkal, másfelől pedig Miskolc központi szerepének megerősödésével. Sokféle törésvonal szabdalta tehát a kultúrrégió közösségét. A tradicionálisan széles jogkörét övni – és akár egymás rovására is kiterjeszteni – igyekvő gyülekezeti és egyházmegyei szereplők, s a mind modernebb bürokratikus igényekkel fellépő egyházkerületi irányítási szint versengése kiegészült a területi súlyponteltolódás okozta feszültségekkel. Mindez a „protestáns arany szabadság” új dimenzióját teremtette meg: az egyes szereplők a kultúrrégió határain belül, egymás rovására is a szabad mozgás igényével léptek fel. Az országos koordináció alacsony fokának tapasztalata nem a régió belüli szorosabb összefogás, hanem inkább az egymással szembeni vetélkedés reflexeit erősítette.

Az erőfeszítések tékje részint a folytonos működés, részint a nagyívű fejlesztések biztosítása volt. Állandó bevételek és stabil fenntartói háttér hiányában az ország egyik legnagyobb iskolájának a napi költségeit nem volt könnyű előteremteni. Ennek nyomán hazánkban Sárospatakon volt az egyik leghangsúlyosabb a diákok (és szüleik) által fizetett tandíj – ami persze fokozta a kollégium társadalmi szelekciós jellegét. A közvetlen igénybe vevők befizetésein túl eseti és rendszeres adományok, valamint a nagyobb alapítványok, hagyatékok gyűjtése révén az intézmény folyamatosan számított a térségi hívek támogatására. Bár a közösségi gondoskodás e két formája együttesen is csak a szükséges anyagiak egy részét biztosította, mégis nagyfokú rugalmasságra, a térségi református hívek kulturális igényei iránti nyitottságra vezette a kollégiumot. Ennek a nagy jelentőségű tényezőnek az oktatás tartalmára gyakorolt hatásáról alább még szólunk.

Előtte azonban a napi működés fenntartásának másik különös, egyedi jellegzetességét hangsúlyozzuk. A sárospataki kollégium még a 19. század első felében is meghökkentő mértékben támaszkodott diákjai munkavégzésére. Megmaradt a tanításban a diáktanítók nagy jelentősége, akik a csekély létszámú felnőtt tanári–professzori kar mellett pótolhatatlan munkát végeztek az ezres nagyságrendű diákság korrepetálásában, kiegészítő okításában. Emellett pedig a kollégium működtetésében is megkerülhetetlennek bizonyultak a diákok. Ez szintén az instabil anyagi háttérből fakadt. A sárospataki kollégium ugyanis még a reformkorban is kiterjedt gazdálkodást folytatott: az archaikus, majorsági üzeméhez hasonló bevételi forrásokat (szőlőművelés, kocsmáltatás, húsmérés stb.) fokozatosan kiegészítette a tőkegazdálkodás–hitelnyújtás kezdetleges formája.

Az intézményi szereplők a század közepéig nem jutottak el odáig, miszerint ezeket a bevételszerző tevékenységeket szakszerűen kell megszervezni, s tanácsos szigorúan elkülöníteni az oktatástól. Ehelyett lépten–nyomon a funkciók és tevékenységi formák keveredését tapasztalhatjuk. Jóllehet ez visszatérően tragikus következményekkel (diák öngyilkossága, tanárok botrányos lemondatása, deákzendülés, professzor börtönbe jutása) járt, a diákönkormányzat a diákmunka révén megőrizte a reformáció korától datálható stabil pozícióit. Ez ekkor már ugyancsak különös jellegzetessége a sárospataki viszonyoknak – s egyúttal a „protestáns arany szabadság” egy újabb rétege, értelmezési szintje.

A távolról sem kiegyensúlyozott, s hosszú távon szinte tervezhetetlen, sok-sok ideiglenességet és esetlegességet magában hordozó napi működés időnként egészen nagy beruházásokkal bonyolódott. A legismertebb ezek közül a máig használt, patinás, s a város méreteihez képest mindenképpen monumentális kollégiumi épületegyüttes kivitelezése volt. A vizsgált korszakunk felét meghatározó – sok szempontból gúzsba kötő – óriási vállalkozás egyszerre szép példa a kortársak igényességére, átgondolt, koncepciózus fejlesztési terveire, valamint a csupán hektikus, éveken át szünetelő munkálatokat lehetővé tevő, más égető feladatoktól sokszor minden anyagi forrást elvonó, túlzó ambíciókra. Nagyon hasonló motívumok fedezhetők fel az egy emberöltő erejéig országos hírűvé váló, majd utána a megszűnés ellen küzdő jogakadémia, vagy a többszöri újraindításra kényszerülő kollégiumi nyomda kapcsán. Ezek és a kisebb, szintén csak sok-sok újabb próbálkozással révbe érő próbálkozások (pl. a felnőtt gimnáziumi tanári kar kialakítása, egy-egy újabb tantárgy bevezetése, a gazdálkodás szakszerűbbé tétele stb.) tisztán tükrözik a protestáns arany szabadsággal, e rendezetlen autonómiával járó kettősséget: az önigazgatás és az önfenntartás metszéspontján koncentrálnak feszültséget.

Ebből a kettősségből ered a kollégiumi professzorok oktató és kutató munkájának sokszínűsége is. Különböző módszereket alkalmazva törekedtünk a tanárok szellemi besorolására, de alig találtunk arra jelet, hogy egynél több tudós személyiség ugyanazt az irányvonalat követte volna. Jóval gyakoribb, hogy még egyetlen életúton belül is komoly nézetváltásokat fedezhetünk fel. Általában eklektikusak tehát ezek az életművek, s különösen az hosszabb távon a kollégiumi oktatás szellemisége. Ez szoros összefüggésben áll nemcsak a fenti strukturális tényezőkkel (napi szintű pénzügyi bizonytalanság, környezeti igények iránti nyitottság, irányítási és funkcionális zavarok), hanem a hagyományos külföldi kapcsolatrendszer korszakunkban lezajlott, gyors összeomlásával. A régi svájci, németalföldi és angol peregrinációs kapcsolatok háttérbe szorulását az újkeletű németországi összekötetések látszólag pótolták. Valójában azonban a humboldti reformon áteső német felsőoktatásba csak korlátozottan, esetlegesen tudtak bekapcsolódni a hangsúlyozottan a tradíciókat őrző tiszáninneri kultúrrégió küldöttei. Így fordulhatott elő, hogy hiába jelentek meg Patakon Kant, Schleiermacher, Hegel filozófiájának, vagy épp a protestáns teológia, a pedagógia, a jog, az ökonómia, a nyelvészet legtöbb kurrens irányának ismerői, a professzorok (vagy épp a professzori megbízatások) gyors fluktuációja, valamint az egységes, intézményi szintű iskolakép szinte teljes hiánya összességében nehezen követhetővé, töredezetté tette a tantervi változásokat.

Végül a kultúrrégió szellemi elitjének több rétegét is alaposan megvizsgáltuk: prozopográfiai és kollektív biográfiai módszerekkel foglalkoztunk a kollégiumban tanuló diákokkal, a kollégium éltanulóival (senioraival), a tanítókkal, lelkészekkel, professzorokkal és a térségből az éppen megalakuló Akadémiára beválasztott kiválóságokkal. Minden halmaz sajátosságai igazolták a kultúrrégió és a kollégium rendies tagozódását: földrajzi zártságát, a társadalmi mobilitás markánsan érvényesülő korlátait, a polgári csoportok szinte teljes hiányát, a papi család (a Pfarrhaus-jelenség) erejét az egyházkerület élén és a kollégiumi professzori karban, a már a közepesebb állások szintjén is meghatározó fluktuációt, instabilitást, a tanítók és még a papok széles körére is jellemző műveltségi–képzettségi hiányosságokat. Ezek a jellemzők összességében arra utalnak, hogy a polgárosodás hajnalán, a vidéki Magyarországon még az egyik legnagyobb iskolaközpont körül is csak halványan kezdtek derengeni a professzionalizációs vagy hivatásrendi munkapiac kialakulása körüli tendenciák – az egyes foglalkozások rekrutációs és karrierépítési folyamatai szinte kizárólag tradicionális forrásból táplálkoztak.

Ez már azt a megállapítást támasztja alá, miszerint a „protestáns arany-szabadság” hátrányai elsősorban nem a sárospataki kollégiumot sújtották. Minden nehézség és kiszámíthatatlanság, az összes meg nem valósuló vagy

gyorsan elhaló ötlet, kezdeményezés dacára Sárospatak iskolája összességében a korszak nagy részének nyertese volt. Itt vezették be Magyarországon közép-, majd felsőfokon is először a magyar nyelvű tanítást; a sárospataki iskolakultúra dicsőségére szolgált Kövy Sándor és Erdélyi János professzori tevékenysége és Kazinczy Ferenc közeli irodalomszervező működése; kétszer is a kollégium tanári karából került ki az új szuperintendens; a Bodrog partján épült meg a korszak egyik legpatinásabb iskolai épületegyüttese és impozáns könyvtára. Sárospatak erőteréből került ki az egyik legtöbb akadémikus a Magyar Tudós Társaság történetének reformkori szakaszában – még az Akadémia alapító elnöke is a tiszáninneni reformátusok világi főgondnoka volt.

Hogy a „protestáns arany szabadság” bizonyos szempontból mégis egyfajta modernizációs zsákutcának bizonyult, azt inkább a Sárospatakon kívüli fejlemények igazolják. A kollégium ugyanis úgy őrizte meg a hazai iskolahálózatban kiemelkedő pozícióját, hogy az a kultúrrégió más szereplőinek és intézményeinek a mozgásterét korlátozta. Ennek egyik legtitizőbb példáját a gyors ütemben növekedő, urbanizálódó, fontos kereskedelmi központtá váló Miskolc szolgáltatja: hiába lett a borsodi megyeszékhely a tiszáninneni református egyházkerület igazgatási központja, a – sárospatakinál mindenképpen polgárosultabb – oktatási ambíciók megvalósulását a sárospataki kollégium támogatói sikerrel akadályozták. Ugyanilyen látványos, ahogyan a kollégium szellemi bázisáról az egyházkerület vezetői felé tolódott a klasszikusan elméleti diskurzus és tankönyveket, plánumokat eredményező alkotómunka a népoktatásról, a falusi iskolák megjavításáról. A sárospataki kollégium egész működésének és szervezeti felépítésének integráns alkotóeleme volt a tradicionális partikulahálózat. A térségi kisiskolázás átfogó megújítása, a mindenkire kiterjedő népoktatás megszervezése ennek a lebomlásával fenyegetett. Ez a magyarázata annak is, hogy a térségi felekezeti versenyben lényegében utolsóként járult hozzá a sárospataki kollégium a tanítóképzés önálló és szakszerű megszervezéséhez – ami egyben a klasszikus protestáns kollégiumi iskolatípus végét is jelentette.

A „protestáns arany szabadság” hasznát és kárát mérlegelő értekezésünkben egy felekezeti és földrajzi alapon egyszerre elkülönülő közösség kulturális–oktatási stratégiáját elemeztük. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a történeti és szociálpszichológiai okokból érthető, méltányolható izolálódás milyen eredményekre vezetett egy sokféle átmenettől színes korszakban, hazánk kultúrtörténetének egyik változásokban leggazdagabb periódusában. Az eredmények tanulságosak.

Azt láthattuk, hogy a vizsgált közösség a kultúrára szánt energiák zömét egyetlen helyre koncentrált. Ennek eredményeként ezen a helyen több kiemelkedő, akár maig meghatározó vívmánynak, s kifejezetten izgalmas al-

kotóknak, gondolkodóknak teremtettek terepet. Ugyanakkor következetes, visszaesésektől, akár súlyos megrázkódtatásoktól mentes, a korszak általános tendenciáihoz tudatos alkalmazkodást lehetővé tevő miliőt itt, a befektetések epicentrumában sem sikerült biztosítani. A sárospataki kollégium ily módon egy eklektikus, kiszámíthatatlan, fordulatokban gazdag pályán mozgott, ami azonban ezzel együtt is alkalmas volt arra, hogy a kollégium a hazai iskolahálózat egyik legtekintélyesebb intézménye maradjon – függetlenül székhelyének és környékének jelentőségétől, kulturális vagy gazdasági állapotától. Ez a stratégia ugyanakkor súlyos áldozatokat is követelt. Leginkább a vizsgált kultúrrégió egészétől, amelyiknek időközben Miskolcon organikus módon fejlődött ki az újabb, többfunkciós központja – ám ez az új központ súlyához mérten csekély szerepet kapott a tiszáninneni református kultúrrégió szellemi folyamatainak alakításában. Ugyanígy lemondást igényelt a kultúrrégió kisebb iskoláitól, végső soron szinte minden gyülekezetétől, hiszen a kollégium partikulahálózatának védelmében csak vontatottan haladt a térségi felekezeti népiskolázás kiterjesztése és szakszerűbbé tétele. Azok a nagy hatású kulturális-társadalmi változások, amelyek a nyelvújítás idejét, majd a reformkort uralták, a „protestáns arany szabadság” birtokában egy sárospataki székhelyű szűrőn érték el az északkelet-magyarországi reformátusok közösségét.

Sikeres volt-e ez a nyolc évtizednyi különutas közösségi útkeresés? Érdemes-e ilyen széles körű autonómiára vágyakozni? Célravezető-e a hatalommal szemben ennyire elzárkózó, zárványszerű működési mód kialakítása és fenntartása? A sok-sok, részleteiben látott tényező mérlegelése világkép, ízlés, épp aktuális élethelyzet függvénye. Sárospatak a hozzá mérhető nagyságú és hozzá hasonló periférikus pozíciójú településekhez képest messze-messze tekintélyesebb iskolaváros maradt máig. Ha a szellemi centrum pozíciójából nézzük tehát, minden bizonnyal egyértelműen pozitív a válasz, amit adhatunk. Ha a tiszáninneni református kultúrrégió egészének, azaz a teljes közösségnek a későbbi sorsát vesszük szemügyre, a kép tarkább. Az arany szabadságot megelőző közösség visszatérően útvesztőkbe fordult, s összességében lemaradni látszott a polgárosodás és a modernizáció folyamatában, miközben csak elodázni tudta, de elkerülni nem, a nyitást és igazodást.

Mindenesetre a protestáns arany szabadságnak, e különös történelmi helyzetnek a végén paradigmatisuk határvonalhoz érkeztek a felek. Politikai síkon ez azt jelentette a protestánsok számára, hogy a saját közügyeikre való koncentrációt felváltotta a hatalmi elittel való állandó kommunikáció, s a politikai folyamatokba való minél intenzívebb beavatkozás igénye. A siker nem is maradt el, hisz rövid időn belül a legfelső politikai elit szintjén is magától értetődő volt a református politikus jelenléte, befolyása. A művelődés- és oktatástörténet szintjén pedig e fordulat nem kevesebbet eredményezett, mint

a hazai iskolázásban évszázadokig meghatározó iskolatípus, a partikulaházalózzal rendelkező református kollégium megszűnése. Ami a helyébe lépett immár a magyar történelem legsikeresebb időszakában, a dualizmus modernizációs keretei között, illetve ami megmaradt a protestáns arany szabadság korából, egy új kutatást érdemel.

IV. A szerző témába vágó eddigi fontosabb publikációi

Monográfiák

- Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830. A múlt ösvényén 10. L' Harmattan Kiadó. Budapest, 2007.
- Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy professzora a XIX. század első harmadában. Új Helikon. Budapest, 2007.
- A pallérozatlanág ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán. Oktatás és társadalom 6. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2010.
- A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó. Sárospatak, 2013. Társszerző: Dienes Dénes.
- History of the Reformed Church College in Sárospatak. Hernád Kiadó. Sárospatak, 2013. Társszerző: Dienes Dénes.
- A központositás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében. Oktatás és társadalom 18. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2014.
- A Tiszáninnen Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenzig. Hernád Kiadó. Sárospatak, 2017.

Forráskiadványok

- „Kis világnak világos kis tüköre”. Református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807-1808-ból. Hernád Kiadó. Debrecen, 2004. (Forráskiadvány; bevezető tanulmány, sajtó alá rendezés, szerkesztés.)
- Az utolsó szögig. A Sárospataki Református Kollégium gazdálkodásának átvilágítása 1815-ből. Acta Patakina XXII. Sárospataki Református Kollégium. Sárospatak, 2009. (Forráskiadvány, sajtó alá rendezés, szerkesztés.)
- Sárospataki tógátusok 1783-1876. A Sárospataki Református Kollégiumba beiratkozó és onnan távozó tógátusdiákok névsorai. Hernád Kiadó. Sárospatak, 2023.

Adattár

A Tiszánineni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár. Harmadik javított, bővített kiadás. Sárospatak, 2017. Elérhető: <http://patakarchiv.hu/portal/e-konyvtar/adattar>

Fontosabb tanulmányok:

- Fegyelmi vétségek Sárospatakon, a felvilágosodás korában. In: Magyar Pedagógia. 2001. 3. szám. 285-300.
- Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában. In: Magyar Könyvszemle. 2003. 3. szám. 273-288.
- Egy XVIII. századi deákzendülés nyomában. In: Aetas. 2003. 3. szám. 30-43.
- Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1808-ból. In: Magyar Pedagógia. 2003. (103.) 2. sz. 211-228.
- Európa politikai megtekintése 1825-ből. In: Századok. 2004. (138.) 3. sz. 673-704.
- Szoknyák, versek, viszályok. Egy lelkész kétszeres rangvesztése. In: Aetas. 2006. (21.) 4. sz. 71-87.
- Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszánineni Református Egyházkerületben. In: Korall. 2007 (8.) 30. 158-181.
- Funkcióváltás és funkcióváltozás a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII-XIX. század fordulóján. In: Acta Papensia 2007. (VII.) 1-2. sz. 155-178.
- Felemás modernizáció. Az osztrák oktatáspolitikai kezdetei és Johann Melchior von Birkenstock nézetei. In: Századok. 2009. (143.) 5. sz. 1163-1198.
- Egy „liberális” oktatáspolitikus a 18. század végén. Karl Anton von Martini tanügyi munkássága. In: Századvég. 2010. 56. 45-70.
- Érvek és érdekek hálójában. Vita Bécsben a szaktanári rendszer bevezetéséről. In: Magyar Pedagógia. 2010. (110.) 1. sz. 35-52.
- Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. In: Korall. 2011. (12.) 46. 87-113.
- Bildung der reformierten Prediger und ihre Chance zum Finden der Arbeitelle Anfang des 19. Jahrhunderts in Nordost-Ungarn. In: Historia Ecclesiastica. 2011. (II.) 2. 239-269.
- Im Zeichen des Philantropismus. Die pädagogische Konzeption von Johann Genersich. In: Fazekas, István-Schwarz, Karl-Szabó, Csaba (Hrsg.): Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761-1823). Wien, 2012. 55-78.

- Úrfiak és inasdiákok – a társadalmi mobilitás elősegítése a 19. század első harmadában a sárospataki kollégiumban. In: Gyulai Éva (szerk.): Úr és szolga a történettudomány egységében. Társadalomtörténeti tanulmányok. In memoriam Vári András (1953-2011). ME BTK TTI. Miskolc, 2014. 93-103.
- Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája. In: Korall. 2014. (15.) 56. 27-45.
- A miskolci református gimnázium az Entwurf után. In: Ábrám Tibor – Gyulai Éva: „A Léway” és Léway. Tanulmányok a felső-magyarországi református iskolákról és Léway Józsefről. Léway József Református Gimnázium és Diákotthon – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet. Miskolc, 2015. 17-26.
- Auf Zwangslaufbahn – schwungvoll. Das Sárospataker Reformierte Kollegium am Vorabend des ungarischen Vormärz. In: György Kurucz (Ed. / Hrsg.): Protestantism, knowledge and the World of Science – Protestantismus, Wissen und die Welt der Wissenschaften. Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L’ Harmattan Publishing. Budapest, 2017. 203-212.
- Az általános és az egyedi. Lelkészek pályájának vizsgálata – a 18–19. század fordulójára vonatkozó módszertani megfontolások. In: Vonyó József (szerk.): Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Pécs – Budapest, 2017. 239-255.
- A peregrináció forgandó: a kései peregrináció arányai és árnyai – a sárospataki példa. In: Gerundium. 2017. (VIII.) 1. 190-201.
- Megtévedt jellemek, eltorzult struktúrák. Előtanulmány egy professzor bukásiának társadalomtörténeti elemzéséhez. In: Sasfi Csaba–Ugrai János (szerk.): Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. Budapest, 2017. 81-97.
- Nyitottság – zárttság. A sárospataki kollégium 19. századi erdélyi kapcsolatairól. In: Kulcsár Árpád (szerk.): Reformáció 500. A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5-6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye. Partiumi Keresztény Egyetem – Partium Kiadó – Selye János Egyetem Calvin J. Teológiai Akadémia. Nagyvárad – Komárom, 2018. 135-146.
- Zusammenleben und Konflikte der Konfessionen vor dem Toleranzpatent. Das nordostungarische Beispiel. In: Forgó, András – Kulcsár, Kriszti-

- na (Hrsg.): „Die habsburgische Variante des aufgeklärten Absolutismus. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II. 1765-1780. Ungarisches Nationalarchiv – Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien. Wien, 2018. 295-310.
- Intézménytörténeti megközelítések és a helytörténetírás. Interdiszciplináris megfontolások a helytörténetírás okulására. In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): Az ember helye – a hely embe-re. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága. Budapest–Pécs, 2019. 267-281.
- Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében. In: Századok. 2020. (154.) 1. sz. 53-80.
- Going on Their Own Way. Protestants' Specific Models of Joining the Cultural Elite in 19th-century Hungary. In: Espacio, Tiempo y Educación. 2020. (7.) 2. 119-133.
- Vértelen ellenreformáció, protestáns arany szabadság vagy hideg verseny? A népoktatás modernizációja Magyarországon és a „vértelen ellenreformáció” viszonya. In: Csorba Dávid (szerk.): Vértelen ellenreformáció. Károli Gáspár Református Egyetem – ETKI Reformáció Öröksége Műhely – HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet. Budapest, 2020. 35-54.
- A Prehistory to the Success of Modernization. Differences between Denominations in the Shaping of Hungarian Public Education during the Late Enlightenment Period. In: Silke Pasewalck – Mathias Weber (Hrsg.): Bildungspraktiken der Aufklärung / Education practices of the Enlightenment. Journal für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa (JKGE) 1. / Journal for Culture and History of the Germans in Eastern Europe 1. De Gruyter. Oldenbourg, 2020. 213-230.
- A Tiszáninneni Református Egyházkerület első szuperintendensei. Őri Fülep Gábor feljegyzései. In: Historia Ecclesiastica. 2020. XI. 1. 235-255.
- Hungarian Consequences of the Toleration Missions to Bohemia and Moravia around 1800. In: Opera Historica. 2021. (22.) 1. 71-86.
- Protestantische Kulturregionen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Einige soziogeographische Erkenntnisse aus der kollektiven biographischen Analyse der akademischen Spitzenelite. In: Historia Ecclesiastica. 2021. XII. 2. 111-131.
- Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcslélektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága. In: Tér és Társadalom. 2022. (36.) 1. 40-58.
- Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók. A különválás strukturális feltételeinek körvonalazódása a 19. század első felében. In: Aetas. 2022. (37.) 1. 5-20.

- Denominational Differences in the First Intensive Phase of the Establishment of School Inspectorates in Hungary (1770–1848). In: Tomáš Kasper – Martin Holý – Marcelo Caruso – Markéta Pánková (Eds.): From School Inspectors to School Inspection. Supervision of Schools in Europe from the Middle Ages to Modern Times. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn, 2022. 173-186.
- Protestantische Pfarrer, Lehrer, Schulmeister – die strukturellen Voraussetzungen für die Trennung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Ungarn. In: Historia Ecclesiastica. 2022. (XIII.) 2. 42-62.
- Bildungsreform, Autonomie, Kirchen und Professionalisierung. Die professionelle Autonomie der Lehrer höher Schulen in Ungarn im 19. Jahrhundert. In: Archiv für Sozialgeschichte. 2022. (62.) 52-74. (Társszerző: Keller Márkus.)
- Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárokra. In: Korall. 2022.(23.) 90. 5-25.
- Čeští a moravští studenti v reformovaném kolegiu v Sárospataku v první polovině 19. století. In: Sixtus Bolom-Kotari a kol.: Zrození z osvícenských reform. Toleranční kazatelé z Uher v procesu formování české společnosti (1781-1870). Historicky ústav AV, Praha, 2022. 337-363.
- Iskolaközpontok vagy kultúrrégió-centrumok? A reformkori iskolázás térbeli tagolódásának dilemmái a protestáns akadémikusok kollektív biográfiai jellemzőinek tükrében. In: Educatio. 2023. (32.) 2. 193-206. <https://doi.org/10.1556/2063.32.2023.2.2>
- Confessional Identities and the Challenges of Modernisation: Jesuit Convent and Reformed Colleges in the Kingdom of Hungary in the Age of Enlightenment. In: Espacio, Tiempo y Educacion. 2023. (10.) 2. 77-93. (Társszerző: Kökényesi Zsolt)

A tézisfüzetben hivatkozott szakirodalom

- Bárth D.: Alsópapság, 2013.
- Bárth Dániel: Alsópapság és népi kultúra. (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek.) In: Bárth Dániel (szerk.): Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon. ELTE BTK Folklore Tanszék. Budapest, 2013. 9-42.
- Bárth D.: Papok, 2021.
- Bárth Dániel (szerk.): Papok a 18-20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása. MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. Budapest, 2021.
- Brandt, J.: A vallás, 2006.

- Brandt, Juliane: A vallás társadalomtörténete. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris Kiadó. Budapest, 2006. 260-282.
- Brandt, J.: Felekezetiiség, 2013.
- Brandt, Juliane: Felekezetiiség és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In: Lukács Anikó (szerk.): Felekezeti társadalom – felekezeti művelődés. Rendi társadalom – polgári társadalom 25. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. Budapest, 2013. 9-26.
- Csepregi Z.: Hálózatosság, 2015.
- Csepregi Zoltán: Hálózatosság Közép-Európa reformációjában 1540-1610 – a wittenbergi ordinációs anyakönyvek vizsgálata alapján. In: Peter Kónya – Annamária Kónyová (ed.): Od reformácie po založenie cirkvi. K 400.výročiu synody v Spišskom Podhradí – A reformációtól egyházalapításig. A Szepesváraljai Zsinat 400. évfordulójára. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. Prešov, 2015. 97-129.
- Csepregi Z.: Ároni, 2019.
- Csepregi Zoltán: Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata? In: Credo. 2019. (25.) 3-4. 55-61.
- Dietrich, T.: Konfession, 2004.
- Dietrich, Tobias: Konfession im Dorf. Westeuropäische Erfahrungen im 19. Jahrhundert. Böhlau Verlag. Köln–Weimar–Wien, 2004.
- Dietrich, T.: Klerus, 2007.
- Dietrich, Tobias: Klerus und Laien. In: Pammer, Michael (Hrsg.): Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum 5. 1750-1900. Ferdinand Schöningh. Paderborn, 2007. 413-428.
- Donáth P.: Iskola, 1997.
- Donáth Péter: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919-1944. Trezor Kiadó. Budapest, 1997.
- Garai I.: A középiskolai, 2022.
- Garai Imre: A középiskolai tanári professzió intézményesülésének folyamatai. A tanárvizsgáló bizottság és a tanárképző intézet működése a pesti tudományegyetemen az 1862-1919 közötti időszakban. ELTE Eötvös József Collegium. Budapest, 2022.
- Hegy Á.: A Kárpát-medencéből, 2015.
- Hegy Ádám: A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmánymű-

- veltségére a 18. században. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények. Debrecen, 2015.
- Hegyi Á.: Regionális, 2020.
- Hegyi Ádám: Regionális vallási identitástudat kialakulása a Bánátban élő német és magyar reformátusok között a 18-19. század fordulóján. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 2020. 213-223.
- Janz, O.: Kirche, 1997.
- Janz, Oliver: Kirche, Staat und Bürgertum in Preussen. Pfarrhaus und Pfarrerschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert. In: Schorn-Schütte, Luise – Sparr, Walter (Hrsg.): Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts. Kohlhammer. Stuttgart–Berlin–Köln, 1997. 128-147.
- Julia, D.: Der Priester, 1996.
- Julia, Dominique: Der Priester. In: Vovelle, Michelle (Hrsg.): Der Mensch der Aufklärung. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main, 1996. 282-320.
- Karády V.: Iskolarendszer, 1997.
- Karády Viktor: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Replika Kör. Budapest, 1997.
- Keller M.: A tanárok, 2010.
- Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar – porosz összehasonlításban. L' Harmattan Kiadó. Budapest, 2010.
- Keller M. – Ugrai J.: Bildungsreform, 2022.
- Keller, Márkus – Ugrai, János: Bildungsreform, Autonomie, Kirchen und Professionalisierung. Die professionelle Autonomie der Lehrer höherer Schulen in Ungarn im 19. Jahrhundert. In: Archiv für Sozialgeschichte. 2022. (62.) 57-74.
- Kocka, J.: Asymmetrical, 1999.
- Kocka, Jürgen: Asymmetrical Historical Comparison. The Case of the German Sonderweg. In: History and Theory. 1999. (38.) 40-51.
- Kósa L.: A gyulai, 1994.
- Kósa László: A gyulai református egyház története. Békés Megyei Levéltár. Gyula, 1994.
- Kósa L.: Paraszti, 1998.

- Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Planétás. Budapest, 1998.
- Kósa L.: A magyar, 2016.
- Kósa László: A magyar református egyház területi szerveződése. In: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földtudományi Tanszéke. Nyíregyháza, 2016. 113-130.
- Kósa L.: A magyarországi, 2017.
- Kósa László: A magyarországi evangélikusok egyházszerveződésének területi alakulása. In: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. II. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földtudományi Tanszéke. Nyíregyháza, 2017. 201-225.
- Kovács I.: Diszkrimináció, 2012.
- Kovács I. Gábor (szerk.): Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944 I. ELTE – Eötvös Kiadó. Budapest, 2012.
- Kovács I.: Hit, 2014.
- Kovács I. Gábor: Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914-1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944 II. ELTE – Eötvös Kiadó. Budapest, 2014.
- Kovács I.: Sárospatak, 2016.
- Kovács I. Gábor: Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása 1848-1944 III. ELTE – Eötvös Kiadó. Budapest, 2016.
- Kovács I.: Felekezeti, 2019.
- Kovács I. Gábor: Felekezeti–művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848-1944) tudáselitje. In: Magyar Tudomány. 2019. (180.) 6. 804-812.
- Kovács I. – Kende G.: A tudáselit, 2001.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. In: Korall. 2001. 3-4. 170-187.
- Kovács I. – Takács Á.: Az „összeilleszkedés”, 2022.
- Kovács I. Gábor – Takács Árpád (szerk.): Az „összeilleszkedés” változatai. Az akkulturációtól az asszimilációig. A dunamelléki és dunántúli zsidó származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944. IV. ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2022.

Kövér Gy.: Zsombékok, 2006.

Kövér György (szerk.): Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Századvég Kiadó. Budapest, 2006.

Kuhlemann, F.: Glaube, 1997.

Kuhlemann, Frank-Michael: Glaube, Beruf, Politik. Die evangelischen Pfarrer und ihre Mentalität in Baden 1860-1914. In: Schorn-Schütte, Luise – Sparr, Walter (Hrsg.): Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts. Kohlhammer. Stuttgart–Berlin–Köln, 1997. 98-127.

Németh A.: A magyar, 2005.

Németh András: A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete a 18. században és a 19. század első felében. In: Pedagógusképzés. 2005. (32.) 1. 17-32.

Petke, W.: Die Pfarrei, 2006.

Petke, Wolfgang: Die Pfarrei. Ein Institut von langer Dauer als Forschungsaufgabe. In: Bünz, Enno – Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (Hrsg.): Klerus, Kirche und Frömmigkeit im spätmittelalterlichen Schleswig-Holstein. Wachholtz Verlag. Neumünster, 2006. 105-126.

Reinhard, W.: Kirche, 1988.

Reinhard, Wolfgang: Kirche als Mobilitätskanal der frühneuzeitlichen Gesellschaft. In: Schulze, Winfried (Hrsg.): Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität. Oldenbourg Verlag. München, 1988. 333-351.

Sasfi Cs.: A nagykanizsai, 1997.

Sasfi Csaba: A nagykanizsai és keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja. In: Sasfi Csaba (szerk.): Iskola és társadalom. A Zalaegerszegi 1996. szeptember 5-6-án azonos címmel rendezett konferencia előadásai. Zalai Gyűjtemény 41. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1997. 131-171.

Sasfi Cs.: Iskola, 1997.

Sasfi Csaba (szerk.): Iskola és társadalom. A Zalaegerszegi 1996. szeptember 5-6-án azonos címmel rendezett konferencia előadásai. Zalai Gyűjtemény 41. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1997.

Sasfi Cs.: Az oktatás, 2001.

Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. In: Korall. 2001. (1.) 3-4. 20-52.

- Sasfi Cs.: Az oktatás, 2006.
- Sasfi Cs.: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése. In: Kövér György (szerk.): Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Századvég Kiadó. Budapest, 2006. 509-539.
- Sasfi Cs.: Gimnazisták, 2013.
- Sasfi Csaba: Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. Korall. Budapest, 2013.
- Sasfi Cs.: Oktatás, 2017.
- Sasfi Csaba: Oktatás és társadalom kölcsönhatása történeti perspektívában. Megközelítések és eredmények. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. Budapest, 2017. 9-33.
- Sasfi Cs.: Középfokú, 2022.
- Sasfi Csaba: Középfokú iskolahálózat és városállomány Magyarországon 1910-ben. Az iskolai pályaválasztás szabadságfoka. In: Aetas. 2022. (37.) 1. 21-39.
- Sasfi Cs. – Ugrai J.: Iskola, 2017.
- Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. Budapest, 2017.
- Sperber, J.: Kirchengeschichte, 1992.
- Sperber, Jonathan: Kirchengeschichte als Sozialgeschichte. Sozialgeschichte als Kirchengeschichte. In: Kirchliche Zeitgeschichte. 1992. (5.) 1. 11-17.
- Stone, L.: The Size, 1974.
- Stone, Lawrence: The Size and Composition of the Oxford Student Body 1580-1909. In: The University in Society. 1974. (I.) 3-110.
- Stone, L.: Schooling, 1976.
- Stone, Lawrence: Schooling and Society. Studies in the History of Education. Baltimore–London, 1976.
- Szász L.: Egy több, 2011.
- Szász Lajos: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. In: Egyháztörténeti Szemle. 2011. (XII.) 1. 3-47.
- Szász L.: Református, 2021.
- Szász Lajos: Református „ároni házak és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai. In: Bárh Dániel (szerk.): Papok a 18-20. századi lokális közösségekben. Történetek

találkozása. MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. Budapest, 2021. 203-222.

Szilágyi M.: A költő, 2014.

Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói. Ráció Kiadó. Budapest, 2014.

Titze, H.: Der Akademikercyklus, 1990.

Titze, Hartmut: Der Akademikerzyklus. Historische Untersuchungen über die Wiederkehr von Überfüllung und Mangel in akademischen Karrieren. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1990.

Tröhler, D.: Volksschule, 2014.

Tröhler, Daniel (Hrsg.): Volksschule um 1800. Studien im Umfeld der Helvetischen Stapfer-Enquete 1799. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn, 2014.

Tütken, J.: Glaubenslehre, 1993.

Tütken, Johannes: Glaubenslehre – Bildung – Qualifikation. 450 Jahre Grosse Schule in Wolfenbüttel. Ein Beitrag zur Geschichte des evangelischen Gymnasiums in Norddeutschland. In: Glaubenslehre – Bildung – Qualifikation. 450 Jahre Grosse Schule in Wolfenbüttel. Ein Beitrag zur Geschichte des evangelischen Gymnasiums in Norddeutschland. Akademische Verlag – Herzog August Bibliothek. Wolfenbüttel, 1993. 2-234.

Welskopp, Th.: Vergleichende, 2010.

Welskopp, Thomas: Vergleichende Geschichte. In: Europäische Geschichte Online (EGO). 2010-12-03. https://www.ieg-ego.eu/de/threads/theorien-und-methoden/vergleichende-geschichte#section_1

ugrai.janos_232_24